

Skesteris_J_2013

Brīvības variācijas (Erichs Fromms, Merabs Mamardašvili)

Jānis Šķesteris

Brīvības variācijas (Erichs Fromms, Merabs Mamardašvili). Paper presented at Fromma konference „Brīvība un brīvības: iespējas un draudi” Norises laiks 10. un 11. maijs 2013, 5 pp.

Copyright © 2013 by Jānis Šķesteris, University of Latvia, 28/30 Mārstaļu Str., RIGA, LV-1050, LATVIA, E-Mail: janis_skesteris[at-symbol]inbox.lv

Ievads

Gruzīnu filozofs Merabs Mamardašvili savā lekciju kursā „Kantiāniskās variācijas” ar variācijām saprot noteiktā veidā organizētas pārdomas, variāciju nozīmei par pamatu ņemot analogiju ar variācijām mūzikā, kas saprotama kā vienas centrālās tēmas attīstība pēcāk mainīgā izvērsumā.¹ Rakstā vienojošā tēma tāpat ir variācijas par brīvību, pievēršoties divu personāliju: Ēriha Fromma un Meraba Mamardašvili viedokļiem šajā jautājumā. Specificējot tematiskos ietvarus, galveno uzmanību vēršam uz brīvības tematiku individualitātes kontekstā.

Fromma un Mamardašvili savietošana vienā izvērsumā veikta, pirmkārt atšķirīgo izejas pozīciju dēļ, kas ļauj uz problemātiku palūkoties no dažādiem skatu punktiem. Fromms brīvības problēmai pieiet, galvenokārt izmantojot psiholoģisko un sociālo procesu analīzi, bet Mamardašvili spriež no filozofiskām pozīcijām. Otrkārt, abi autori savas teorijas ir izvēršusi uz totalitāru varu un ideoloģiju fona – Fromms nacisma, bet Mamardašvili marksisma-ļeņinisma. Šis kultūrvēsturiskais fons autorus rosina pārdomāt šo ideoloģiju rašanās cēloņus, kā arī brīvības problemātiku to kontekstā. Treškārt, kaut arī abi autori pieder noteiktai vēsturiskajai situācijai ar tai raksturīgo problemātiku, viņu uzskati daudzos jautājumos attiecināmi arī pašreizējo situāciju, saglabājot savu aktualitāti arī mūsdienās.

Bēgšana no brīvības

Sākot tematiku variācijas par brīvību, pievērsīsimies Fromma darbā „Bēgšana no brīvības” izvērstā teorētiskā materiāla aplūkošanai. Jautājuma analīzei autors pievēršas no filozofiskām un sociālpsiholoģiskām pozīcijām, kur fiksē, cilvēka individualitātes un arī brīvības duālo raksturu.² Kā skaidro krievu filozofs un psihoanalītiķis Pāvels Gurēvičs, Fromms savas filozofiskās problēmas formulē kā loģiskās antinomijas, tās allaž saistot ar noteiktām cilvēciskajām situācijām.³ Sekojoši, veicot vēsturisko procesu analīzi no viduslaikiem līdz mūsdienām, Fromms parāda, kā šajā vēstures attīstības

¹ Мамардашвили М. Кантианские вариации. Москва: Аграф, 2002. С. 7.

² Фромм Э. Бегство от свободы. Москва: Прогресс, 1990. С. 33.

³ Гуревич П. Философская антропология Эриха Фромма // Бегство от свободы. Москва: Прогресс, 1990. С. 249.

procesā ir augusi cilvēka individualitāte, saraujot pirmatnējās saites ar dabu un apkārtējo pasauli. Līdztekus tam, ka šī vēsturiskās attīstības gaita ir vairojusi cilvēka brīvību, tā ir viņam arī atņēmusi stabilitātes un novietojuma pasaulē izjūtu.

Individuālā līmenī cilvēka brīvības un individualitātes problēmu Fromms raksturo caur cilvēka pieaugšanas procesu. Izejot caur dažādiem personības attīstības posmiem bērnībā, kad cilvēks ir pilnībā atkarīgs no saviem vecākiem, pienāk brīdis, kad viņam rodas tieksme pēc brīvības un neatkarības, un līdz ar cilvēka personības attīstību pieaug arī viņa individualitāte, kas savukārt vairo personas vientulību.⁴

Iepriekš atsaucoties uz Zigmunda Freida idejām par cilvēka vajadzībām, Fromms norāda, ka nepiekrīt psihoanalīzes pamatlicēja uzskatiem par indivīda attiecībām ar citiem, kurās relācijā „es” un „citi”, „citi” uzskatāmi par „objektiem”, lai sasniegtu vajadzību apmierināšanas mērķi. Fromms izvirza pieņēmumu, ka cilvēka saistība ar apkārtējo pasauli uzskatāma par svarīgu psiholoģijas elementu, kurš pilda fundamentālu funkciju personības radīšanā. Sekojoši, izejot no šī pieņēmuma, līdzās fundamentālo cilvēka nepieciešamību apmierināšanai pievienojas indivīda saistības ar apkārtējo pasauli vajadzība. Proti, cik svarīgi cilvēkam ir nodrošināt ikdienas vajadzības, tik pat svarīgi viņam ir izvairīties no vientulības, atrast garīgo saikni ar pasauli, izbēgot izolācijas bailes. Tieši šīs bailes ir tas, kas izsaka, jau iepriekš minēto, brīvības duālo raksturu. Krievu profesore Tajana Panfilova, runājot par individualitātes problēmu Fromma mācībā, apstiprina tās divējādo raksturu. No vienas puses, indivīds ir ar kādu pašapziņu un par savu rīcību ar atbildību apveltīts, bet, no citas, viņš ir saistīts ar kādu sociālo un etnisko kopieni. Ja cilvēks pazaudē savu „es”, novietojot sevi zem sabiedrības un kultūras diktāta, tad tāda identitāte uzskatāma par nedabīgu vai iluzoru.⁵

Individualitātes problēmā Fromms kā ļoti būtiskus faktoros izvirza dažādas garīgās aktivitātes – mīlestību, radošumu, izziņu, sevis meklējumus u.c. Visas šīs lietas pieprasa individuālo darbu un atbildību. Modernais cilvēks, kurš ir iemantojis brīvību no dažādām gan sakrālās, gan laicīgās varas vertikālēm, kļūstot arī ekonomiskā ziņā neatkarīgāks, ir iemantojis vēl neredzētu brīvību. Šīs brīvības priekšā, apzinoties savu niecīgumu un neiesakņotību pasaulē, cilvēks apjauš grūti panesamas nedrošības un baiļu sajūtas. Šajā situācijā cilvēkam ir divas iespējas. Indivīds, izbēgot vientulību, ar piepūles palīdzību caur patiesām savu sajūtu, intelekta un emociju izpausmēm var censties savienoties ar pasauli un cilvēkiem, tā nezaudējot savu individualitāti un savu „Es”, vai arī gluži pretēji, atteikties no individualitātes un brīvības, salejoties ar apkārtējo vidi.

Komentējot šo personiskās iniciatīvas aspektu, Pāvels Gurēvičs norāda, ka Fromma pētījumu mērķis ir ceļa meklējums uz cilvēka „atjaunošanu”, „atdzimšanu”, „pašatklāšanu” un „pašrealizāciju”.⁶ Šāds raksturojums lieliski sabalsojas jau ar antīkās pasaules slaveno Delfu tempļa uzrakstu „Izzini sevi”, kura uzstādījumu varam tulkot kā nepieciešamību pēc darba pašam ar sevi. Tas pauž mūžsenu filosofijas raksturojumu būt savienotai ar vai vērstai uz cilvēka gara un personības attīstību.

Runājot par Fromma aktualitāti mūsdienās, vācu speciālists Rainers Funks izceļ

⁴ Фромм Э. Бегство от свободы. С. 33.

⁵ Panfilova T. Identity as a Problem of Today // International Erich Fromm Society - http://www.fromm-gesellschaft.de/images/pdf-Dateien/Panfilova_T_2010.pdf [04.05.2013] P. 2.-3.

⁶ Гуревич П. Философская антропология Эриха Фромма. С. 250.

Fromma mācībā atrodamos dzīves mākslas elementus. Funks skaidro, ka Fromms piedāvājis dažādas „risinājumu stratēģijas”, lai koncentrētu cilvēka darbību vairāk pozitīvā virzienā.⁷ Tas nenozīmē, ka tiek piedāvātas konkrētas receptes vai uzvedības normas, bet gan stratēģijas, kuras stiprina cilvēka iekšējos resursus. Funks izdala sešus galvenos aspektus, kuros izsakāmas Fromma idejas dzīves mākslas kontekstā: 1) spējas mīlēt attīstīšana, būt mīlošās attiecības ar apkārtējiem; 2) autonomijas attīstīšana, paliekot attiecībās ar citiem; 3) sevis izzināšana, izzinot sevis izspiestos un nevēlamos nogriežņus; 4) spēju piedzīvot savu esamību ambivalenti (kā pilnveidojošos, bet joprojām ar īpašību kļūdīties, radošu, bet īslaicīgu); 5) spēju piedzīvot realitāti ambivalenti (gan tās apmierinošos, gan sarūgtinošos aspektus); 6) spēju uztvert lietas tādas kādas tās ir.⁸

Seši Funka minētie virzieni, kuros formulēti galvenie Fromma uzskati saistībā ar dzīves mākslu, ir kodolīgs izvilkums no Fromma tekstuālā korpusa kopuma. Citiem vārdiem sakot, šī jautājuma ieskicēšana „Bēgšana no brīvības” kontekstā ir tikai norāde plašākai tematikai. Tomēr, neskatoties uz to, kā jau noskaidrojām, brīvības un individualizācijas problemātika ir būtiski saistīta arī ar dzīves mākslas aspektiem.

Vienkāršošanas shēmas

Turpmāk pievērsoties gruzīnu filosofa Meraba Mamardašvili uzskatiem jautājumā par brīvības un individualizācijas problemātiku, jānorāda, ka jēdziens, ko filozofs lieto šajā kontekstā ir transcendence.⁹ Ar šo jēdzienu gruzīnu filozofs saprot spēju pacelties pāri apkārtējai situācijai un tai skaitā arī sev pašam. Transcendence jeb iešana pāri robežām arī izsaka cilvēka brīvību.

Filozofs transcendenci saista ar cilvēku eksistenciālā līmenī. Caur to persona realizē savu potenciālu būt unikālam, attīstīt sevi, piedzīvot savus personiskos garīgos stāvokļus, savas domas un uzskatus, realizējot jaunradi. Cilvēks allaž ir nesaraujami saistīts ar kultūru un sabiedrību, kurā viņš ir piedzimis un socializējies, un šeit mēs varam uzdot jautājumu par robežu starp kultūru kā važām un kultūru kā garīgo vērtību, sabiedrības normu u.c. nodrošinātāju. Attiecības starp kultūru un indivīdu esmu aplūkojis jau iepriekš rakstā „Meraba Mamardašvili kultūras izpratne: fašisms vai muguras smadzenes?”¹⁰

Individualitātes problemātika ir viena no centrālajām tēmām, kura Mamardašvili filozofija izvirzās tieši jautājumā par kultūru. Provokatīvi filozofs kultūru salīdzina ar fašismu ar nacismu. Kultūru līdzībai ar ideoloģiju Mamardašvili pietuvina, pamatojoties kultūras kā kādu organizējošo, regulējošo mehānismu izpratnē. Caur kultūru tāpat kā caur ideoloģiju tiek panākta cilvēku domu un uzskatu virzība. Viņš skaidro: „Kultūra ir masu stāvokļu, emociju, domu, gribas utt. organizācija caur paša cilvēka radītiem simboliem.”¹¹ Gan ideoloģija, gan kultūra veic šo masu stāvokļu organizāciju, taču atšķirība

⁷ Funk R. The Continuing Relevance of Erich Fromm. // International Erich Fromm Society - http://www.fromm-gesellschaft.de/images/pdf-Dateien/Funk_R_2000g [04.05.2013] P. 7.

⁸ Turpat. P. 7. – 8.

⁹ Мамардашвили М. Философия и свобода // Как я понимаю философию. Москва: Прогресс, 1992. С. 368.

¹⁰ Skesteris J. Merab Mamardashvili's Cultural Understanding: Fascism or the Spinal Cord // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences, Vol. 6, Issue 1. P. 110. – 117.

¹¹ Мамардашвили М. Очерк современной европейской философии. Москва: Прогресс-Традиция, 2010. С. 269.

ir tajā, ka ideoloģiskie nostādījumi parasti ir eksplicēti definēti, bet kultūras normatīvās atkarības ir daudz dziļākas, nemanāmākas, rafinētākas, kas reflektētu deskripciju iegūst vien kulturologu, filosofu un citu intelektuāļu veikumā.

Tā kā kultūra veic šo emociju, domu, gribas u.c. stāvokļu formēšanas funkciju, cilvēkam ir jārealizē piepūle, lai nezaudētu savu īsteno „es”. Bez piepūles transcendēt savu vietu pasaulē, kurai, pēc Mamardašvili, jāizpaužas kā nemitīgai ilgstamībai, cilvēks asimilējas ar apkārtējo vidi, izšķīst tajā. Bez transcendences, bez brīvības izpausmes filosofiskā nozīmē nav arī cilvēka eksistences. Tā realizējas tikai uz katra paša risku un atbildību, iesaistot nemitīgas personiskās pūles eksistences realizācijā. Uz šīs piepūles nemitīguma raksturu filosofš spilgti norādījis Francijā nolasītajā lekcijā, kas publicēta ar nosaukumu „Eiropēiskā atbildība”. Runā tiek pretnostatītas divas pasaules – Rietumu demokrātiskā un Padomju totalitārisma. Pie brīvas sabiedrības nonākt var tikai caur vēsturisko procesu, pieliekot un noturot noteikta veida piepūli. Spriežot no Padomju iekārtas kontrolētas sabiedrības pozīcijām, un vērojot Eiropā notiekošos procesus, Mamardašvili konstatē, ka Eiropa šķiet nogurusi no šīs vēsturiskās darbības, izrādot nespēju noturēt piepūli.¹² Izejot no šīs konstatācijas filosofš skaidro, ka „20. gadsimts ir sarežģīts, [...] situācija prasa, lai katrs sevī ielīktu pietiekamu daudzumu pašattīstības daba, lai dzīvotu tās materiālās, priekšmetiskās un mutvārdu vides līmenī, kura to ieskauj, kas ir diezgan sarežģītas un izsmalcinātas darbības produkti.”¹³ Lai spētu pacelties un arī noturēties ne tikai modernāko tehnoloģisko sasniegumu un izaicinājumu vidē, bet arī kultūras sfērā, nepieciešams sevī ieguldīt daudz darba. Bet par nelaimi cilvēks no dabas ir slinks un tajā pašā laikā ar kādu noteiktu identitāti, ar kādām personiskajām pretenzijām pret dzīvi, kuru realizēšana viņam ļauj justies harmonijā ar sevi. Pateicoties cilvēku slinkumam ieguldīt sevī darbu, rodas dažādas pasaules vienkāršošanas shēmas. „Tās, no vienas puses, cilvēkam ļauj nestrādāt [...] kapitāla ieguldīšanas pašam sevī nozīmē, bet, no citas puses, ļauj apmierināt viņa nepieciešamību pēc identitātes.”¹⁴ Ar šīm vienkāršošanas shēmām tiek domātas ideoloģijas (bet ne tikai). Proti, sarežģītā pasaules uzbūve un kārtība tiek izskaidrota vienkāršā, ikvienam saprotamā valodā. Ar kādu vienkāršošanas shēmu palīdzību cilvēkam tiek apmierināta viņa realizēšanās izjūtas prasība, nepaņēmot no viņa papildus pūliņus. Cilvēka priekšā tiek stādītas mākslīgi radītas, vienkāršas pasauli sakārtojošas struktūras, kuras cilvēkam ļauj saprast pasauli un atrast savu vietu tajā. Apzinoties ideoloģiju izraisītā otrā pasaules kara sekas, mēs varam skaidri apjaust vienkāršošanas struktūru bīstamo raksturu.

Krievu filosofš Jurijs Solovjovs rakstā „Meraba Mamardašvili eksistenciālā soterioloģija” norāda uz gruzīnu filosofa uzskatu ciešo saistību ar eksistenciālisma filosofiju, uzsverot, ka Mamardašvili filosofija saprotama arī kā soterioloģija, proti, kā mācība par glābšanos.¹⁵ Par glābšanos no neīstiem, no ārpuses radītiem stāvokļiem. Citiem vārdiem sakot, arī Mamardašvili mācība ir vērsta uz cilvēka gara un personības attīstību, spilgti paužot dzīves mākslas filosofijas motīvus.

¹² Мамардашвили М. Европейская ответственность // Сознание и цивилизация. СПб: Азбука, 2011. С. 29.

¹³ Мамардашвили М. Очерк современной европейской философии. С. 39.

¹⁴ Turpat. С. 40.

¹⁵ Соловьев. Э. Ю. Экзистенциальная сoteriология Мераба Мамардашвили // Мераб Константинович Мамардашвили. Философия России второй половины XX века. Российская политическая энциклопедия, 2009. С. 183.

Noslēgums

Lai noslēgums nebūtu vien jau iepriekš sacītā kodolīgs atkārtojums, abu autoru uzskatu kopīgo un atšķirīgo motīvu salīdzinājumu atstāsim katra paša ziņā. Tā vietā, turpinot izklāstu, aktualizēsim augstāk ieskicēto uzskatu aktualitāti mūsdienās. Šajā jautājumā mēs vadāmies pēc pieņēmuma, ka kaut arī Eiropa ir izslimojusi daudzas abu domātāju aplūkotas problēmas, autoru uzskati noteiktos aspektos paliek aktuāli vēl mūsdienās.

Šajā jautājumā varam atgriezties pie jau pieminētā Rainera Funka raksta „Ēriha Fromma nozīme tagadnei”. Bez jau ieskicētas dzīves mākslas aspektu akcentēšanas, Funka definē vēl piecas tēmas, kurās Fromms saglabā savu relevanci mūsdienās. Vācu speciālists tās formulē sekojoši: mārketinga, kā jauns strukturālais princips; piederēt tā vietā, lai būtu; tieksme uz mākslīgu realitāti; kolektīvas narcisiskas fantāzijas par diženumu un vājā nicināšana; fatāla aizraušanās ar nedzīvo.¹⁶

Kaut arī šie seši aspekti attiecas uz Fromma intelektuālo mantojumu tā veselumā, lielā mērā tie savu izvērsumu rod arī darbā „Bēgšana no brīvības”. Piemēram, laikmetā, kurš ir apsēsts ar pirkšanu un pārdošanu, sekundārs kļūst jautājums par personas patieso „es”. Papildus vērtība ir tikai tam, kas ir klientiem draudzīgs, nepieciešams. Citiem vārdiem sakot, šajā laikmetā valda savdabīga no sevis atteikšanās ideoloģija. No citas puses, runājot ar aizrautību ar visu mākslīgo, liecina par sevis vadības un ego funkciju mazināšanos. Visi sociālie tīkli un mediji veido mākslīgu realitāti, kurā cilvēks sāk jūties vairāk piederīgs kā reālām lietām un attiecībām. Masu mediji un reklāmas industrijas cilvēkus ievieš masu psihozē, kas arī ļoti spilgti izsaka cilvēku pakļaušanos tam, ko kāds paziņo no ārpuses. Fromma darbos plaši analizēta cilvēku nespēja būt autentiskiem un mierā pašiem ar sevi, kas arī spilgti sabalsojas ar brīvības izbēgšanas iemesliem.

Savukārt, pārnesot Mamardašvili idejas uz mūsdienu situāciju, jāsecina, ka filosofa aktualizēto vienkāršošanas shēmu ir neskaitāmi daudz. Izplatītākās sabalsojas ar kapitālisma sabiedrībai raksturīgajiem procesiem. Nemītīgi caur medijiem tiek īstenoti dažādi manipulācijas centieni, ietekmējot sabiedrisko domu, noskaņojumu, audzējot patēriņniecības burbuli utt. Dažādas vienkāršošanas struktūras veikli tiek izmantotas, piemēram, politiskajās kampaņās, kur reālas partiju programmas tiek aizstātas ar populistiskiem saukļiem, piemēram, iegūstot vēlētāju simpātijas no idealizētas cīņas ar oligarhiem vai visas sabiedrības sociālās problēmas tiek vienkāršotas uz kādām etniski saasinātām problēmām. Kā skaidro Mamardašvili, „cilvēks tā ir prasme vai arī neprasme dzīvot sarežģītā sabiedrībā.”¹⁷ Šī prasme vistiešākā mērā ir atkarīga no pašu cilvēku ieguldītā darba sevī un sabiedrības attīstībā. Dažādas institūcijas vai normas kādā noteiktā sabiedrībā ir gandrīz neiespējami iedzīvināt, ja tās neizriet no pašu cilvēku iekšējās pārlicības.

¹⁶ Funk R. The Continuing Relevance of Erich Fromm. P. 1.

¹⁷ Мамардашвили М. Очерк современной европейской философии. С. 23.